

Marx a kommunizmus után

Amikor a szovjet kommunista rendszer széthullott a XX. század végén, senki sem volt tisztában azzal, hogy egy apróság miatt bukott meg. Nehéz lenne ennél teljesebb és csúfosabb — erkölcsi, anyagi és szellemi — bukást elképzelni. A kommunizmus zsarnoki rabságba vetette, nyomorba taszította és tízmilliószámra mészárolta le az alávetetteket. A letűnt évtizedekben keserű mosolyt csalt ki a Szovjetunióban és a csatlós államokban a kommunista doktrína bevallott céljaira — az egyenlőségre, a kizsákmányolás megszüntetésére és a társadalmi igazságosságra — való bárminemű utalás. Amikor ledöntötték az emlékműveket, Marx Károly szobraival éppoly megvetőleg bántak, mint Leninével és Sztálinével. A kommunizmust elméletként és gyakorlatként egyaránt elvetették, bajnokait pedig sutba dobták; eszmei megalapozóit éppúgy, mint szociopata vezetőit.

Marx a kommunizmus után. Kiadó: Valóság ISSN 0324-7228. Dátum: 2003.

Típus: Text. Kapcsolat: Valóság 46. évf. 7. sz. 122-127.

A nyugati emberek kevésbé szenvedélyes álláspontra helyezkedtek, mert ítéletüket nem torzította el az, hogy kénytelenek lettek volna a Marx ihlette társadalmi rendszerben élni. Általában úgy érezték, hogy Marxot félreértették. A szovjetunióbeli és kelet-európai kommunizmus Marx elképzeléseinek torzképe volt. Ami azokban a szerencsétlen országokban végbement, attól Marx éppúgy elszörnyedt volna, akárcsak mi. Az ott történtek nem érintik eszméinek érvényét.

A nyugatiak úgy vélik, hogy Marxnak sok mindenben igaza volt — például a kapitalizmus számos elvi oldalát, a globalizációt, a nemzetközi piacokat, a gazdasági ciklusokat és azt illetően, hogy a gazdaság miként alakítja az eszméket. Marx látnoki gondolkodó volt, aki sok mindent előre megmondott, hangoztatják róla újra és újra. Mindenképpen vessük el tehát a kommunizmust a szovjetunióbeli, kelet-európai, kínai, észak-koreai és kubai formájában, de ne vessük el magát Marxot.

Úgy látszik, hogy ez kevés kockázattal jár. A brit BBC 1999-ben közvélemény-kutatást végzett, s azt firtatta a közelgő évezredforduló alkalmából, hogy az emberek kit tartanak a legnagyobb gondolkodónak. Néhány héttel a berlini fal ledőlésének tizedik évfordulója előtt a BBC kihirdette az eredményt. Marx Károlyra került az első, Einstein a második, Newton a harmadik, míg Darwin a negyedikre helyre. A

BBC ezt a kommentárt fűzte ehhez: „Habár a XX. század folyamán a diktatúrák eltorzították a Marx által eredetileg vallott eszméket, a kutatók még mindig tiszteletben tartják filozófusként, társadalomtudósként, történészként és forradalmárként létrehozott művét.

Marx politikai és gazdasági elmélete már túljutott a fénykorán. Mostanra feltehetőleg megfelelőképpen (habár korántsem véglegesen) megvitatták mindazt, amit állított, valószínűleg állított vagy bizonyára állíthatott volna. A meghökkentően terjedelmes műveit érintő megismerőtevékenység ellanyhulásán egyáltalán nem mérhető le Marx tartós szellemi befolyásának nagysága.

Az egyetemi diákságnak és a laikusoknak szánt, Marxról szóló könyvek továbbra is igen kelendők Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A Verso kiadóvállalat nemrég jelentette meg Meghnad Desainak, a Londoni Közgazdaság-tudományi Egyetem professzorának Marx bosszúja című könyvét, amely meleg fogadtatásra talált. Desai úgy érvel, hogy Marxot félreértették, s a nagy gondolkodónak sokkal több dologban igaza volt, mint azt elismerik róla. Az Oxford University Press 2002 augusztusában adta ki Jonathan Wolff Miért olvassuk manapság Marxot? című munkáját. E mű szintén lebilincselő olvasmány. A szerző, a londoni University College professzora rendkívül jártas a politikai filozófia megvilágításában, s könyvében ő is úgy érvel, hogy Marxot félreértették.

Szintén említést érdemelnek Eric Hobsbawm, a neves történész emlékiratai, amelyek nemrég jelentek meg. Hobsbawm mindaddig a kommunista párt tagja volt, amíg e párt létezett. A memoár fogadtatása vegyes volt, de többnyire tiszteletteljes. A recenzensek csodálatra méltónak találták a szerző rendíthetetlen szellemi elkötelezettségét. Aligha kell hangsúlyozni, hogy Hobsbawm is úgy érvel: Marxot félreértették.

Azt mondhatnánk, hogy Adam Smith ugyanolyan szerepet játszik a liberális kapitalizmust, e viszonylag sikeres gazdasági berendezkedést illetően, mint Marx a szocializmust illetően. Az amazon.com honlap és a könyvforgalmazók többi honlapjának átböngészéséből mégis az világlik ki, hogy Marxról ötször-tízszer több könyvet kínálnak, mint Adam Smithről. A közgazdasági karok hallgatói számára ajánlott szakirodalmi jegyzékek átfésülése után megállapítható, hogy Smith messze megelőzi vetélytársát, ami azért figyelemre méltó, mert Marx mindenekelőtt közgazdásznak tekintette magát. A társadalomtudományok és a bölcsészettudományok más területein épp fordított a helyzet. Smith sokkal ritkábban fordul elő, holott a műveiben korántsem csupán közgazdaságtan található. Úgy

tetszik, hogy Marx, az exegetái és a tanítványai előtt nem lehet kitérni. Lenyűgöző Marx szakadatlan befolyásának iterjedése, különösen azért, mert szöges ellentétben áll a marxi tanításoknak a modern közgazdaságtudományt illető furcsa irrelevanciájával.

Mivel magyarázzuk ezt? Mi tekinthető értékesnek Marx munkáiban, ha egyáltalán akadnak ilyen elemek? Korántsem egyszerű válaszolni e kérdésekre, mivel Marx nehezen tudta magát megértetni. Annak ellenére, hogy lebilincselően tudott írni, ha akart, s nagy ütemben ontotta a velős megállapításokat. Máig emlegetik a Kommunista Kiáltvány (1848) záró mondatait: „Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak a láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek. Világ proletárjai, egyesüljete!” Irigylésre méltó tehetsége volt a hisztérikus kirohanásokra. A Tőke (1867–94) egyik részében híres definíciót ad kutatásainak tárgyáról, amikor megállapítja róla, hogy „holt munka, amely vámpír módjára csak akkor létezhet, ha az élő munkából táplálkozhat, s annál inkább virul, minél több munkát szív a bendőjébe”. Ez igen célravezető megfogalmazásnak bizonyul, ha az ember hisz a marxi értékelméletben.

Marx ugyanakkor elképesztően unalmas és kihámozhatatlanul bonyolult is tudott lenni. Tudományos munkáiban szédítő ütemben gyártotta a szakzsargont, aláhúzta a szakkifejezéseket, hogy hangsúlyozza a homályosságukat, aztán pedig tetszése szerint módosította az értelmüket. A zűrzavart tovább növeli, hogy amiben Marx 1844-ben hitt, az valószínűleg nem ugyanaz volt, mint amit 1874-ben vallott. Egyedül az a meggyőződése volt állandó, hogy ha bármikor állít valamit, az egyrészt tökéletesen igaz, másrészt teljesen összevág mindazzal, amit korábban állított. Friedrich Engels társszerzőként és szerkesztőként közreműködött a Marx által publikáltak többségének kiadásában, a Kommunista Kiáltványt és a Tőke második és harmadik kötetét is beleértve. Emiatt hosszú éveken át foglalkoztak Marxnak az Engelstől való elválasztásán mindazon műveken belül, amelyeket a világ Marx munkáiként tart számon.

Összességében négy dolog látszik fontosnak, s a többi java része ezekből következik. Először: Marx úgy vélte, hogy a társadalmak fejlődése elég egyszerű és általános érvényű törvényszerűségekhez igazodik, s emiatt gyümölcsöző előrejelzések tehetők hosszabb távra. Másodsor: azt hitte, hogy e törvények kizárólag gazdasági jellegűek — „az anyagi termelőerők” alakítják a társadalmat, s rajtuk kívül semmi más. Harmadsor: úgy vélte, hogy e törvényeknek kíméletlen osztályharcokban kell kifejezésre jutniuk egészen a történelem lezárultáig. Negyedsor: szerinte a történelem végén az osztályoknak és az államnak (az utóbbinak egyetlen célja az

uralkodó osztály érdekeinek képviselője) fel kell bomlaniuk, hogy megvalósuljon a földi mennyország.

Felmerül a kérdés: mennyiben tért el a szovjet jellegű kommunizmus e hittételektől, amint azt a modern nyugati kommentátorok hangoztatni szokták? Rendszerint arra hivatkoznak, hogy Oroszország elhamarkodta a rajtot. A marxi mozgástörvények értelmében a társadalomnak akkor kell átlépnie a feudalizmusból a kapitalizmusba, amikor a feudalizmus termelőerői már szétfeszítik a termelési viszonyok kereteit. A kapitalizmus később viszont szocializmussá alakul át, a proletariátus diktatúrájává, megint csak ugyanolyan módon — akkor, amikor a termelési potenciál lehetőségeit teljesen kiaknázták, úgyhogy attól kezdve a kapitalista termelési mód további fennmaradása már inkább gátolja az anyagi ellátottság kiteljesedését, semmint elősegíti. Csakhogy Oroszország a feudalizmusból a szocializmusba lépett át, s ez túl gyors haladásnak bizonyult. Marx megmondhatta volna Leninnek, hogy ez sosem fog működni.

Tényleg ezt mondta volna? Lenin kétségtelenül Marx hű követőjének tekintette magát, s erre minden oka megvolt. A szocialista gondolkodás kettészakadt a XIX. század végére. A marxi mozgástörvények nem jutottak érvényre. A kapitalizmus továbbra is virágzott, s nyoma sem volt a profitráta csökkenésének, amely a végét jelezte volna. A munkásosztály szavazati jogot szerzett. A jóléti állam kezdett kialakulni. A gyárakban javultak a munkakörülmények, s a bérek jócskán meghaladták a létfenntartás szintjét. Mindezen fejlemények rácsáfoltak a marxi törvényekre.

A baloldal két táborra oszlott erre válaszképpen. Az egyik oldalon álltak a reformerek és a szociáldemokraták, akik úgy látták, hogy a kapitalizmusnak emberi arculat kölcsönözhető. A másik oldalon pedig azok helyezkedtek el, akik úgy vélték, hogy a marxi rendszer kifejleszhető és fenntartható a mélyebben levő logikájához hűen, az evolúciós fejlődéssel szembeállított forradalmi jellegét érvényre juttatva.

Melyik fél mellé állt volna Marx? A forradalom vagy a reform oldalára? Továbbra is ragaszkodott volna ahhoz, hogy a vérszopó vámpírt elpusztítsák? Vagy netán reformerré vedlett volna, s kérte volna, hogy legyenek szívesek valamivel kevesebb vért szívni? Az utóbbi valószínűtlennek látszik. Marx tudós volt, de egyúttal fanatikus és forradalmár is. Beteges méretű volt a kompromisszumokra való képtelensége (még az elvtársaival szemben is, az ellenfeleiről nem is beszélve). Utolsó közzétett írásában, a Kommunista Kiáltványnak az 1882-ben megjelent orosz kiadásához írott előszóban azon reményének adott hangot, hogy az Oroszországban

kirobbanó forradalom „megadhatja a jelet a Nyugaton várható proletárforradalomra, hogy azután a kettő kiegészítse egymást”. Ha ez bekövetkezik, akkor Oroszország a prekapitalista jellegzetességeinek dacára „kiindulópontjává válhat a kommunista fejlődésnek”. Lenin joggal hihette tehát, hogy ő volt a „mester” gondolatainak hű továbbvivője, nem pedig a puhány, alkalmazkodásra hajló burzsoá baloldaliak.

Legyen bár igaz, hogy a szovjet kommunizmus hű volt Marx eszméihez vagy legalábbis megpróbált hű lenni hozzájuk, az sem diszkvalifikálná Marx gondolkodásának egészét. Attól még igaza lehetett bizonyos, akár fő dolgokban is.

Imponáló Marx nagyvonalú gondolkozása. Erre nem a globális piacra vonatkozó, kimazsolázott megállapításai hozhatók fel legjobb példaként, holott előszeretettel szokták ezzel „előrelátás”-át bizonyítani. A XIX. század a globalizálódás korszaka volt, s Marx csupán egyike volt azoknak, akik ezt észrevették. Az utóbbi harminc évben felgyorsult globális integráció is olyan tendenciájú, amely már Marx életében is erőteljesen érvényesült, ám amely 1914-ben átmenetileg megszakadt.

Sokkal eredetibb Marxnak az a meglátása, hogy a kapitalizmusnak mennyire félelmetes a termelőereje. Látta, hogy a kapitalizmus addig elképzelhetetlen szintre fogja emelni az innovációt. Igaza volt abban, hogy az óriásvállalatok fogják uralni a világ iparágait (de nem teljesen úgy, ahogyan ő elképzelte). Joggal hangsúlyozta a gazdasági ciklusok fontosságát (habár téves volt az az elemzés, amelyet e ciklusok okairól és következményeiről adott).

A Marx által hangsúlyozott legfőbb ellentmondás — nevezetesen az: a kapitalizmust a maga kolosszális termelőereje fogja térdre kényszeríteni azáltal, hogy anyagi vonatkozásban és logikailag egyaránt lehetségessé és egyúttal szükségszerűvé teszi előbb a szocializmus, majd a kommunizmus bekövetkezését — hasonlóképpen alaptalan feltevésnek bizonyult. Marx ennek ellenére joggal állíthatná: másoknál világosabban érzékelté, hogy a kapitalizmus mennyire meg fogja változtatni a világ anyagi feltételeit.

Tagadhatatlan tény, hogy Marx mindenben tévedett, ami a maga számára a leglényegesebb volt. Azt állította, hogy rendszerének a legnagyobb erőssége az előrejelző jelleg, de a legfőbb jóvendölései kétségbeejtően félresikerültek. Ami a kapitalizmus kilátásait illeti, bármikor felhozható érként, hogy Marx csupán az időzítésben tévedett, hiszen legvégül, amikor a kapitalizmus befutotta a pályafutását, mégiscsak neki lesz igaza. Ez az érv a Marx számára talált számos egyéb mentséghez hasonlóan azzal az előnnyel jár, hogy lehetetlen falszifikálni. Ám ez mégsem teszi valószínűvé. Az a baj, hogy megfélemedezik az osztályról. Az osztály kihagyása bölcs

dolog, mert olyannyira bizonytalanul körvonalazott ideává vált, hogy szinte már a jelentését veszítette. Az osztályellentét mindamellet nélkülözhetetlen a marxista világszemlélethez. E nélkül a kapitalizmus hiába válik stagnálás vagy hanyatlás martalékává, hiányozni fog a megdöntéséhez szükséges mechanizmus.

Az osztályharc elengedhetetlen előfeltétele a marxizmusnak. Csakhogy az osztályharcnak immár vége, ha egyáltalán létezett valaha is. A mai nyugati demokráciákban ki választja meg, hogy ki uralkodik, s mennyi ideig? Ki mondja meg a kormányoknak, hogy miként szabályozzák a vállalatok tevékenységét? Végző soron kik birtokolják a vállalatokat? A bérmunkások — a proletariátus. Ez a magántulajdonnak, a liberális politikai jogoknak és a piacnak köszönhető, holott Marx ezeket kárhoztatta leginkább. Marx nem is tévedhetett volna nagyobbat mindabban, ami a leginkább számított.

A marxista gondolkozásmódnak ennek ellenére nagy befolyása van a magukat marxistának vallók egyre jobban megfogyatkozó körén túl is. Bármennyire intellektuális selejt is a munkaérték-elmélet és Marx közgazdasági apparátusának többi része, számos feltevése, elemzési képessége és gondolkozásbeli jellegzetessége terjedt széles körben el a nyugati tudományos világban, sőt, azon túl is.

Különösen ártalmasnak bizonyult Marx legfőbb eszméje, amelynek értelmében a gazdaság szerkezete determinál mindent. E nézet szerint a magántulajdonhoz való jog kizárólag azért létezik, mert a burzsoá termelési viszonyok szolgálatában áll. Ugyanez mondható el a társadalomban fellelhető bármely más jogról vagy polgárjogról. Az az elgondolás pedig csak illúzió, hogy az efféle jogoknak mélyebb erkölcsi tartalmuk van. **Maga az erkölcs is pusztán illúzió, egy másik fegyver az uralkodó osztály kezében. (Ahogyan Lukács György kifejtette ezt: „A kommunista etika legfőbb kötelességünké teszi, hogy gonoszat cselekedjünk... Ez a forradalom által tőlünk megkövetelt legnagyobb áldozat.”)** Az emberi tevékenység mit sem számít, csupán a „rendszer” bábjai vagyunk mindaddig, amíg el nem vetjük az egészet.

Ami igaz az etikára vonatkozóan, az igaz a történelemre és az irodalomra is. A „kései marxista” a hagyományos szemlélettel ellentétben nem az érdektelen intellektuális vizsgálódás tárgyait látja bennük, hanem a társadalmi ellenőrzés különböző formáit. Sose kérdezzük tehát, hogy valamely festő, drámaíró, építész vagy filozófus miként vélekedik a saját munkájáról. Mielőtt egyetlen pillantást vetettünk volna a művére, már tudjuk, mit csinál voltaképpen: az uralkodó osztályt támasztja alá. E gondolkozásmód mély gyökeret vert — legfőképpen az irodalomtudományban, de

másutt is — az egyetemi tanszékeken és a diákság körében Nyugat-Európában és főként az Egyesült Államokban.

Ennek eredménye nem az állam elsovadása lett, hanem az arra nyíló lehetőségek szertefoszlása, hogy értelmes párbeszéd jöjjön létre, s bízni lehessen abban, hogy a fiatalság rendes liberális nevelésben részesül. A marxista gondolkodás egyúttal nagyon utópikus, s ez a sajátság megint csak növeli a befolyását. A Kommunista Kiáltvány a címe ellenére nem valamiféle kormányprogram volt, hanem a hatalom megragadásának programja, vagy még inkább annak megmutatása, hogy az ember hogyan figyelje a hatalomnak az ölébe pottyanását. Magyarán: a kapitalizmus fogyatékoságait és dinamikáját taglaló kommentár volt. Marx sem a Kommunista Kiáltványban, sem a többi írásában nem vette magának a fáradságot arra, hogy leírja, miként fog majd ténylegesen működni az általa megjövendőlt és szorgalmazott kommunizmus.

Egy helyütt mégis elárulta a következőket: „A kommunista társadalomban senkinek sincs egyetlen kizárólagos tevékenységi köre... A társadalom szabályozza az általános termelést, s ezáltal lehetővé teszi az ember számára, hogy egyik nap valamilyen dolgot csináljon, másnap viszont másmyent, vadásszon reggel, halásszon délután, este szarvasmarhát tenyészsen, estebéd után pedig kritikát gyakoroljon, aszerint, ahogyan kedve tartja, s anélkül, hogy valaha is vadász, gulyás vagy kritikus válna belőle.” Az, hogy a szarvasmarhák elégedettek lennének-e, ha csupán esténként tenyésztenék őket, vagy amikor éppen az ember eszébe jutnak, csupán egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeknek a kifejtését nagyobb terjedelemben igényelnénk. Ugyanakkor ez a karikatúraszerű vázlat szinte minden, amit Marx valaha is mondott a gyakorlatban megvalósult kommunizmusról. Szembeötlő, hogy mindazok, akik napjainkban harciasan bírálják a globalizálódást, igen hasonlóan járnak el, akár nyíltan bevallott marxisták, akár nem. Nem állnak elő a jelenlegi gazdasági berendezkedés kidolgozott alternatívájával, hanem ehelyett valamilyen utópiára hivatkoznak, amely mentes a környezetrombolástól, a társadalmi igazságtalanságtól és a márkás sportruházattól, s eközben visszavágyódnak az ipari korszakot megelőző aranykorba, amely valójában sosem létezett. Ez az alternatív jövő sosem ölt világos alakot, s a felülvizsgálatára sem nyílik mód.

A globalizálódás ellenzői mást is örökölték Marxtól. Figyeljünk csak fel az öntetszelgő haragjukra, az erőszakos retorikájukra, arra, hogy hajlandók erőszakhoz folyamodni (válaszképpen a másik félnél tapasztalt „erőszak-”ra), arra, hogy ördögi színben tüntetik fel a nagyvállalatokat, hogy kizsákmányolókra és áldozatokra osztják fel a világot, hogy megvetik az apránként végrehajtott reformokat, továbbá a buzgó

aktivitásukra, a demokráciával szemben tanúsított türelmetlenségükre, arra, hogy megvetik a szabadságjogokat és egyéb jogokat, hogy gyanakvással tekintenek a kompromisszumokra, s képmutatásnak (vagy gyermekes naivitásnak) tekintik a piaci rendszer védelmében felhozott érveket.

Az antiglobalizmust találóan nevezték világi vallásnak. Ugyanez mondható el a marxizmusról, amely nem más, mint egyfajta hitvallás, saját profétával, szent szövegekkel, a titokzatosságba burkolt mennyország ígéretével. Marx az állításával ellentétben nem tudós volt, hanem vallásalapító. Az általa ihletett gazdasági és politikai rendszerek már halottak vagy haldoklanak, de a vallása tágas felekezet, s tovább él.